

NIRXANDINEK DERBARÊ LÊXWEDÎBÛNA MÎRÊN KURDAN A DENGÎJAN DI ÇARÇOVEYA PERGALA HÎMAYEKARÎYÊ (PATRONAJ) DA

DOÇ. Dr .Mustafa ASLAN

Zanîngeha mardin artuklu / Turkiye

Kurte:

Mijara vê xebatê hîmayekarîya dengbêjan a ji alîyê mîr û hakimên kurdan e di çarçoveya pergala hîmayekarîyê ango “patronajê” da Berîya ku çapxane derkeve û berhem bêne çapkirin, bazara edîb û hunermendan, dîwan û serayên siltan, qeyzer, şah, mîr û began bûn. Di demên borî da li gelek herêmên dinyayê wekî Ewropa, Afrîka, Erebestan û Hindistanê qeyzer, şah, siltan û prensan li edîb û hunermendanbûne xwedî, ew xwedî kirine, ji wan re mal û xanî çêkirine. Dengbêj jî ji wan hunermendan bûn ku ji aliyê wan desthelatdaran hatine hîmayekirin û xwedîkirin.

Ji bo hezkirina şah û siltanan bi dest bixin, helbestvanan berhemên pesindariyê derbarê wan da diafirandin. Herweha helbestvan û edîban ji bo ku di nav civakê de bîr naskirin, hewl dane berhemên xwe yê giring bigihînin ber destê siltan an şah an da ku van berhemên bixwînin û pesend bikin û bi vî awayî di bazara edebiyatê da bêne naskirin. Her weha di pîrozbahî û ziyafetên li serayan da hunera xwe pêşkêş dikirin û bi helbestî pesindarî û mezinahîya şah an siltanan dikirin da ku ihsana siltan an şah an wergirin. Bi heman mebestê dengbêj jî tevgeriyane, berhemên pesindariyê derbarê hamîyên xwe û malbata wan da afirandine, di wan da payebilindî, comerdî û lehengîya wan derxistine pêş.

Ev kevneşopîya hîmayekirina edîb û hunermendan ji alîyê mîrên kurdan va jî hatiye şopandin. Mîrên kurdan xwedîti li edîb û helbestvanan kirine. Di demên ku li Kurdistanê desthilatiya siyasî xurt bû û rewş aram bû, digel şair û nivîskaran jimareya dengbêjan jî zêde bûye. Her mîrekî di qesr û qonaxa xwe de dengbêj hewandine û xwedî kirine, dema çûne şer an rêyeke dûr dengbêjên xwe jî digel xwe birine.

Di vê gotarê de li ser vê pergala hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan a dengbêjan hate rawestîn. Bi mijarê ve girêdayî pergala (sîstema) hîmayekarîyê hate nirxandin û agahî hatin dayîn. Ji bo vê xebatê bi gelemperî ji çavkanî û jêderên wekî nameyên akademîk (tezên lîsansa bilind û doktorayê), pirtûk û gotarên ku derbarê mijarê de hatine çapkirin, sûd hate wergirtin. Gotar ji du beşan pêk tê: di beşa yekem da pergala hîmayekarîyê bi gelemperî hate pênase kirin û nirxandin. Ji bo vê bi rêya sîdwergirtina ji jêderan mînak hatin dayîn. Di beşa duyem da piştî nirxandina paşxaneyê dîrokî ya pergala hîmayekarîya dengbêjan û şeweya birêveçûna vê pergale, derbarê çar dengbêjên navdar da agahî hatin dayîn. Ev agahî ji xebatên ber dest hatin wergirtin. Wekî encam derket holê ku pergala hîmayekarîya dengbêjan berdewamîya pergala klasîka hîmayekarîya edîb û hunermendan e ku ji alî desthilatdaran ve dihate şopandin. Her weha wekî encama duyem bal hate kişandin ser xalên hevpar û yê cuda di navbera berhemên edebî yê nivîskî û yê devkî da. Encama sêyem a vê xebatê jî ev e ku piştî têkçûna desthilatdariya mîrên

kurdan hunera dengbêjîyê ji dengbêjan ve bi şêweyên cuda û li mekanên nû dest pê kiriye û gihaye heta roja me.

Bêjeyên Sereke: *Edîb, Hunermend, Dengbêj, Desthilatdar, Mîr, Beg, Hîmaye*

Destpêk:

Heta serdema derketina çapxaneyê li erdnîgarîya Ewrûpayê û herêma rojhilatê Ewrûpayê (mînak erdnîgarîya Osmanî û împratorîya îranî), bazara pûtepêdana berhemên edîb û helbestvanan, seray û dîwanên desthilatdaran bûn. Sedemek jê ew bû ku xwendin û nivîsandin di nava civakê de ne berbelav bû, pergaleka perwerdeyê wekî ya îroyîn tune bû û xwendevan kêr bûn. Sedemeke din jî astengîya belavkirin û gihandina berdest a berhemên nivîsandî bû. Nivîskar ne xwedî derfet bûn ku karibin berhemên xwe bigihînin wan xwendevanan ku ji xwe hejmarek pir kêr bûn. Ji ber van her du sedeman dema edîb yan helbestvanekî bixwesta bê naskirin û debara xwe ya aborî bi nivîskarîya xwe bike, pêwîst bû berhemên xwe bigihîne ber destê desthilatdarekî. Ger desthilatdar ji berhema / berhemên wî hez bikira, dirav û dîyarî didanê. Carinan ev nivîskar dibûne xebatkarên seraya desthilatdaran û şêwirmendên wan. Bi vî awayî di nav xwendevanên din da jî dihatin naskirin, nav û dengê wan belav dibû. Li ser vê pergala ku wekî “patronaj” ango “hîmayekarî” tê binavkirin gelek xebat hene. Ji van xebatan dîyar dibe ku heman hîmayekarî ji bo dengbêjan jî karîger bû. Wekî edîb û helbestvanan desthilatdar li dengbêjan jî xwedî derketine, ew li cem xwe hîmaye û xwedî kirine. Gelek lêkolîn û xebat derbarê vê pergala hîmayekirina dengbêjan li cîhanê hatine kirin. Ev pergala hîmayekirinê, ji Ewrûpa ta Efrîqa û Hindê, li Erebistanê, li Îranê û erdnîgarîya Osmanî hebû.

Di vê çarçoveyê da gelo helwesta mîr û hakimên kurdan ku li edîb û helbestvanan xwedî derketine li hember dengbêjî û dengbêjan çawa bû? Wan dengbêj jî wekî helbestvanan xwedî kirine yan na? Çi ji xebatên derbarê mijarê de hatine kirin, çi ji bîranînan dengbêjên dawîya sedsala 20an dîyar dibe ku heman pergala di nava kurdan da jî hebû, bi taybetî demên ku desthilatdaran wekî mîr û began xwedî hêz bûn. Di wan deman da, li gor agahiyên ku dengbêj Kerem daye Mehmet Gültekin “mîran, hakimên dengbêj xweyî kirine. Li dîwana her mîrekî kurd da dengbêj hebûn. Dengbêjan qewimandinên berê, her tiştê eşîran dizanîbûn, loma jî ew şêwirmend bûn. (...) Di heyamên berê da li rex mîrê herêmekê navê dengbêjê wî yê serdest jî dihat bibîranîn” (Gültekin, 2013, r. 21). Di vê xebatê da ev pergala hîmayekirin û lêxwedîderketina dengbêjan, bi taybetî ya li bakurê Kurdistanê, bi sûdwerigirtina çavkanîyên nivîskî wê bête analîz û gotûbêj kirin.

Xebat ji du beşên sereke pêk tê. Di beşa yekem da dê bi kurtasî li ser pergala patronajê ango hîmayekarîyê bête rawestîn. Piştî pênasekirina têgehê wê pergala bi kurtasî bête danasîn. Wekî tê zanîn ji ber ku ev têgeh cara yekem ji alî civaknasê alman Max Weber ve hatiya bikaranîn, pênasekirina vê têgehê dê li gor nirxandina wî bête kirin. Piştî pênasekirina têgehê û nirxandina vê pergala, pergala hîmayekarîya mîrên kurdan wê bi kurtasî bête nirxandin û mînak ji demên ku mîr û hakimên kurdan xwedî hêz û desthilatdar bûn bête dayîn.

Di beşa duyem da piştî analîza paşxaneya dîrokî ya hîmayekarîya dengbêjîyê li cîhanê wê li ser peywendên dengbêjî û desthilatdarîya mîrên kurd bête rawestîn. Di

berdewamîya vê beşê da wekî mînakên hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan dê jîyana çar dengbêjan ji bakurê Kurdistanê bête analîzkirin. Sedemên bijartina van her çar dengbêjan yek jê ev e ku derbarê wan da agahî li ber dest hene. Lê ji vîna giringtir sedema duyem ev e ku di jîyana van her çar dengbêjan da mirov li guherîna di pergala hîmayekarîya mîr û hakimên kurdan da rast tê. Ev yek di şadabûnên dengbêjên nîveka duyem ya sedsala 20an da jî xuya dike, bê çawa ev guherîn qewimîne û bandorek çawa li ser jîyan û hunera dengbêjan kirine. Di encamê de bal hate kişandin ser xalên hevpar ên di navbera edebiyata kurdî ya klasîk û dengbêjîyê da û taybetmendiyên ku van her du cure huneran ji hevdu cuda dikin bi kurtî hatin destnîşankirin.

Pergala Hîmayekarîyê (patronaj):

Pergala hîmayekarîyê li ser pergala desthilatdarîyê ava dibe. Li gor Weber sê cure desthilatdarî hene: 1- desthilatdarîya rêveberî (îdarî) li gor pîşe û şiyankarîyê ye; 2- desthilatdarîya kevneşopî ya li gor dab û nerîtên “bavûkalan” û 3- desthilatdarîya karîzmatîk ku ji kesayetîya bêemsal û bêhempa ya destilatar tê, (Weber, 1971, r. 285-309). Pergala hîmayekarîyê ya mîrên kurdan li gor desthilatdarîya kevneşopî hatiye damezirandin. Lewre di nava desthilatdarîya kevneşopî û pergala hîmayekarîyê da peywendiyên xurt hene. Di desthilatdarîya kevneşopî de desthilatdar li gor daxwaz û pêwistiyên xwe kesên li gel xwe wezîfedar dike, meqam dide wan yan wan xelat dike. Dema mirov li pergala hîmayekarîyê ya mîrên kurdan mîze dike dibîne ku mîrên kurdan jî, wekî ku Weber jî destnîşan kiriye, tevgerîyane ango li gor pîvanên xwe kesên derûdora xwe û bi taybetî jî edîb û helbestvan xelat kirine qencî bi wan kirine. Desthilatdar di bin bandora dabûnerîtan de li gor pergala patrîmonyal û pîvanên wekî têkilîyên xizmanî, sêdaqet, sertewandina li ber kesayeta wî, pesendkirin û parastina desthilatdarîya wî ji alî kesên ku hatine bijartin û hwd tevdigere ango hin kesan xelat dike, hinek kesan ji xwe dûr dike an dadirizîne. Ev kes carinan xizm, carinan cotkar, xizmetkar û kole, carinan jî nobedarên ber derîyê desthilatdar yan “şûrkêşen” wî ne (Weber, h.b. r. 303-306). Yakup Aykaç jî xwe dispêre van nîrxandinan û pergala kurdî ya hîmayekarîyê wekî “sîstema patronajê”, ku li ser desthilatdarîya kevneşopî hatiye avakirin, bi nav dike (Aykaç, 2020, r. 17-18). Zeki Gürür jî li ser heman nerîne ye û dibêje ku sîstema hîmayekarîya kurdî “di berhemdariya edebî û hunerî de li gor pergaleke tradîsyonel rû daye” (Gürür, 2014, r. 43).

Li gor Halil İnalçık hîmayekarî “hem ji bo hamî hem ji bo zana û hunermendan pergalek xwedî kargêgerîyeke dualî ye” ango her du alî bi xêra vê pergalê dibin xwedî navûdeng (İnalçık, 2003, r. 13). Yakup Aykaç jî balê dikişîne ser vê xalê û dibêje ku di têkilîya navbera desthilatdar û hunermend da berjewendîyek dualî heye: “li alîyekî desthilatdar digel alîkarîya maddî û manewî hunermend hîmaye dike û di hêla ku navûdeng pê bikeve, li alîyekî din hunermend dibe sadiqekî jidil yê hîmayekarê xwe û bi rêya berhemên pesindarî ku îtxafî wî dike navûdengê wî bi awayekî mayînde di nava civakê de belav dike. Ev jî nîşaneyê têkilîyeke jêneger di navbera hunermend û hamî de ava dike û wan dike hewcedarên hev” (Aykaç, h.b., r. 27). Herwekî Aykaç amaje pê dike, hunermend li gorî zîrektî û jêhatîbûna xwe û berhemên ku diafirîne li cem hîmayekar paye bilind dibe. Ji ber vîna hunermendan her tim hewl dane berhemên wan ji alî desthelatdaran ve bîne hezkirin (Aykaç, h.b., r. 28). Lewra wekî İnalçık jî balê dikişîne ser berîya çapemenî derkeve û “derfeta xwendinê ji her kesî ra pêşkêş bike û di heman demê da derfeta aborî ji xwediyê berhemên edebî û zanistî ra çê bibe, zana û hunermend

hewcedarên piştgirîya desthilatdar û çîna elîf [bijarte] bûn” (Înalcık, h.b., r. 9). Bi gotineke din “bi xêra berhema ku diafirand û îtxafî desthilatdar dikir, her çiqas ne baş bûya jî, piştî ku ji alî desthilatdar ve bihata erêkirin, hunermend yan helbestvan/edîb dibû kesekî muteber, xwedî navûdeng, mal û meqam. Ji vana giringtir ew bû ku hunermendê ji alî desthilatdar ve dihat hîmayekirin, bi xêra alîkarîya maddî û hîmayekarîyê derfeta wî çê dibû xwe bide karê xwe û berhemên serkeftîtir û qîmetgiran biafirîne” (Aykaç, h.b., r. 29). Wekî li jor amaje pê hat kirin, di wan deman de bazara edîb û hunermendan, dîwan û serayên şah, mîr û began bûn. Lewre ji xeynî mekanên navborî li tu cihekî din ne pêkan bû ku hunermendên wekî helbestvan û dengbêjan karîbûna hunera xwe pêşkêş bikirina û xwe bidana naskirin. Mirov dikare heman tiştî ji bo demên piştî mîrektîyan ku desthilatdar edî axa û beg bûn jî bibêje. Dîwanên van desthilatdaran jî wekî yên şah û mîr û paşayan ji bo hunermendan cihê wê derfetê bûn ku hunera xwe bidin naskirin.

Wekî li her cihî di demên împaratorîyên îranî û Osmanî de tekane rêya ku hunermend yan helbestvan di bazara edebiyatê de bête naskirin, bidestxistina hîmayeya desthilatdar bû. Mînak di dema siltanên Osmanîyan de, “xewn û xeyala helbestvanan ew bû ku siltan wan vexwîne meclisa helbestvanan, [da ku] jê ra helbestekê (qasîdekê) pêşkêş bike û ji bo vê helbestê ji alî siltan ve laîqî xelatekê bête dîtin” (Înalcık, h.b., r. 15). Bi heman armancê “helbestvanên wekî Mela Mehmûd, Nalî û Şêx Riza Talebanî berhemên pesindarî îtxafî hamîyên xwe kirine” (Aykaç, h.b., r. 32). Heman giringîpêdayîna edîb û helbestvanan ji alî desthilatdarên Abbasîyan ve jî hatiye kirin. Xelîfeyên Abbasî jî wekî xelîfeyên emewî qedr û qîmet dane hunermend û edîban. “Mehane pere dane hinek ji helbestvanan ku wekî hunermend û xebatkarên serayê hatine qebûlîkirin. Hinek ji wan bûne xwedîyê serwetên pir zêde. Mînak tê gotin ku helbestvan Selman el-Hasî piştî mirina xwe pêncî hezar dînar û sed hezar dirhem wekî mîrate li dû xwe hiştîye ku li gorî demê ev serwetek pir mezin tê qebûlîkirin” (Aykaç, h.b., r. 41). Çi di dema Abbasîyan de çi di dema Sasanî û Osmanîyan de ji bo desthilatdaran jî pir giring bû ku navê wan di berhemên edebî de bi pesindarî derbas bibe. Lewre bi gotina Aykaç, ev hem tradisyonek bû hem jî amûrek bû ji bo meşrûkirina desthilatdarîya hukmdar ango helbestvanan bi pesindarîyan mezinbûn û hêza desthilatdar di çavê civakê de pesend dikir (Aykaç, h.b., r. 239).

Helbestvan û edîban wekî dengbêjan hîmayekarê xwe bi şêweyekî ewqas mubalexe pesinandine ku ew birine asta herî bilind. Mînak Katranê Tebrîzî di helbesteke xwe da hamîyê xwe mîrê Şedadî Ebu’l-Hasan Ali Leşkerî weha pesinandîye:

Ey yê ku hêja ye hukmê hemû padişahên dunyayê bike! Li cem şahekî her çi tişt hebin, Xwedê ew hemû dane te.

Li serayan çiqas heyv-rû yan jî saqî hebin, her li ku şahekî yan derwêşekî hebe hemû jî mêvanên te ne.

Leşkerên te li deştê wekî roja meşerê qelebalix in, bajarên ku ketine destê te bi nimetên curbicur bûne wekî buhiştê.

Saqiyên te ji camêran kêmtir nînîn, mutribên te wekî bulbulên xwende ne.

Dewleta te payende ye wekî qubbeya asîmanê, xaniyê te neqş neqşî ye wekî Rewzeya Ridwanê.

Herçiqas bi fikrên zor û rûdanên zehmet re rûbirû bimînî jî ‘eqlê dewleta te, te’yîd û erêkirina te wan rûdanan hêsantir dike.

Pesinandin tèn dayîn di meclisa te de, bêhna (xweş a) meclisê ji te ra, slavan (li te) dikin li meydanê, bêhna (xweş a) meydanan ji te ra.

Leşkerên cengê ji te ra ne, dostên bijarte ji te ra, artêşên mezin ji te ra, hunerên bijarte ji te ra.

Mulkê Îran ji roja ewil ve warê bav û kalên te bû, tu jî wekî bav û kalên xwe temamê mulkê Îranê dê bi dest bixî. (Aykaç, h.b., r. 212-213)

Wekî Qatranê Tebrîzî, Melayê Cizîrî jî di helbesteke xwe da pesindariya mîrê xwe Xan Ebdalê Cizîrê kiriye û bi taybetmendiyên efsanewî ew şibandîye Noşîrevanê Adil, bi comerdîyê jî ew şibandîye Hatem. Mela desthilatdariya Xan Ebdal wekî ya Îskender û Cem nîrxandiye û gotîye hêza wî wekî ya wan e. Gotîye ku Xan wekî Îsa Pêxemberê ku karîbû miriyan ji goran rake û bi xêra wî mirov zindî û li ser piyan diman, xwedî mûcîzeyan e. Herweha Xan şibandîye Xoçeyê Xizir û Nûh Pêxember û dua kiriye ku bi qasî Zulqarneyn temen dirêj be (Cizîrî, 1987, r. 212-214).

Pergala Hîmayekariyê (Patronaj) di Dema Mîrektiyan de:

Ji xebatên lêkolerên wekî Zeki Gürür û Yakup Aykaç diyar dibe ku wekî siltan û padîşahên Osmanî û îranî û herweha xelîfeyên Abbasîyan, mîrên kurdan jî li edîb û helbestvanan xwedî derketine, ew di diwanên xwe de xwedî kirine, hîmaye kirine. Wekî li her dera cihanê, “beriya ku îmkânên çapkirinê û nivîsê belav nebibû û karîgeriya çapxaneyê wekî nosyoneke kulturî, kedkarên edeb û hunerê dermale nedikirin, pêdivî bi mîr û patronekî hebû” (Gürür, 2014, r. 48). Ango wekî İnalçık amaje pê dike, “heta serdema ku çapxane derket û derfeta xwendinê berbelav nebû û bi vî awayî derfeta aborî ji nivîskarên berhemên zanistî û edebî re peyda nebû pêwsîtiya zana û hunermendan bi piştgirî û hîmayeya desthilatdar û çîna serdestan hebû” (İnalçık, h.b., r. 9). Mîrên kurdan jî, di serayên xwe da, “hamîtiya edîb û dengbêjan kirine û li ser kawdan û geşedana wê tradîsyonê roleke pirr mezin lîstine” (Gürür, 2014, r. 43). Li gorî Gürür ev pergala mîrektiyên kurdan ne “sîstemeke patrîmonyal wekî di lîteraturê de çêbûyî [ye]. Ji ber ku mîrektiyên kurdan, xwedî hêzeke mezin nînbûn û hikmê wan bi tenê di nav sînorê cihê ku îdareya wan lê xurt bû, derbas dibû” (Gürür, h.b., r. 44). Lê Aykaç ne di vî baweriyê de ye, li gor wî di dema mîrektiyên kurdan da jî ev pergala hîmayekirinê hebû û bi rêkûpêkî dimeşîya.¹ Aykaç derbarê mijarê da mînak dide û dibêje “helbestvanên wefakar yên wekî Ehmedê Xanî û Wedaî derbarê hamîyên ku ew hîmaye kirine bi mersiyeyan hestên xwe anîne ziman. Helbestvan Salim û Mistefa Beg qesîdeyên pesindariyê ji bo mîrektiyên xwe afirandine, herwekî Selîmê Hîzanê û Harîsê Bidlîsî ku mesnewî îtxafî mîrên xwe kirine” (Aykaç, h.b. r. 41). Ev mînak jî destnîşan dikin ku di dema mîrektiyên kurdan de jî pergaleka hîmayekariyê hebû û mîrên kurdan jî li edîb û helbestvanan xwedî derketine, derfet dane wan ku karibin berhemên edebî biafirînin. Lê di gel vîna hin caran hunermendan gilî û gazine kirine ku mîr qedrê wan nagirin. Derbarê vî xalê da mînak ku herî zêde hatiye rojevê û nîqaş li ser hatine kirin, ev beşa mesnewîya *Mem û Zînê* ye ku Ehmedê Xanî têde gilî û gazinan dike:

*Rabit ji me jî cihanpenahek
Peyda bibitin me padişahêk*

*Şîrê hunera me bête danîn
Qedrê qelema me bête zanîn*

Derdê me bibînitin 'elacê

Ilmê me bibînitin rewacê

Ger dê hebuwa me serferazek

Sahibkeremek suxennewazek

Neqdê me dibûye sikkemeskûk

Ned'ma wehe bê rewac û meşkûk

Herçendi ku xalis û temîz in

Neqdeyni bi sikkeyê 'ezîz in

Ger dê hebuwa me padişahêk

Laiyiq bidiya Xudê kulahek

Te'yîn bibuwa ji bo wî textek

Zahir vedibû ji bo bextek

Hasil bibuwa ji bo wî tacek

Elbette dibû me jî rewacek

Xemxarî dikir li me yetîman

Dînane derê ji dest le'îman

Xalib nedibû li ser me ev Rûm

Ned'bûne xerabeyê di dest bûm

Mehkûmû 'elehî û se'alîk

Mexlûb û mutî'ê Turk û Tacîk (Xanî, 2010, r. 36-37)

Li gor Gürür di vê beşa mesnewîya *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî da, tunebûn yan lawazîya pergala hîmayekarîyê bi awayekî aşkera hatîye nîşandan. Nirxandina Gürür derbarê mijarê da weha ye:

Di vir de payenedana berhemên edîban, nemaze jî ya Xanî di helbestê da bûye egera gilî û gazinan. Lewma jî li gor wî, eger "cîhanpenahek" hebûya û padîşahêkî hamîtiya wî bikira, dê "qedrê qelem" a edîbên wekî wî, bihata zanîn û "şîrê hunerê" jî bihata danîn. Anku mirov dikare bibêje ku, wekî li jor jî hatî diyarkirin, paye û girîngiya berhemên edîban, bi pesnê hamiyan aşkera dibe. Qedrê qelemê û şîrê hunerê, bi hebûna cîhanpenahekî mimkun e. Dîyar e ku xwedîderneketina edîban, li gor dema xwe jî ji aliyê edîban ve wekî arîşeyeke mezin dihate nirxandin. Di van beytên Xanî da jî dîyar e ku ev tişt di nav edîbên kurdan da bi awayekî zelal xuya ye. Di îfadeyên wekî "Derdê me bibînitin 'elacê" û "ilmê me bibînitin rewacê" da bi awayekî balkêş û zelal, hîmayenekirin wekî derdekî tê terîfkirin û dermanê wî derdî û rewaca berhemdariya edebî jî xwe li ser hebûna patronajê aşkera dike. Eger patronajîya şairên kurdan bihata kirin, li gor Xanî ilmê wan, berhemdariya wan a kulturî, edebî û hunerî dê her zêdetir û hêjatir bûya. Dê gelek girîngî û qiymet bihata dayîn û ilm û berhemdariya wan di rewacê de bûye." (Gürür, h.b., r. 46-47).

Lê Aykaç dibêje "Xanî rewşa kurdan ku di şer û pevçûnên navbera Osmanî û Îranîyan da ne xwedî gotin bûn bi çavê karmendekî serayê mêze dike û li gor wî ji bo kurdan çareserî hebûna desthilatdarekî ji mîr bihêztir e. Ango digel ku her berhema xwe

bi kurdî nivîsiye û wekî helbestvan hatîye hîmayekirin jî, tunebûna hamîyekî ji bo Xanî tê wateya tunebûna desthilatdarekî bihêztir û xwedî qudret” (Aykaç, h.b., r. 420). Nerînên Ayhan Tek ên derbarê mijarê de vê nîrxandina Aykaç pesend dikin. Tek weha dibêje: “li gor Xanî, eger ji kurdan siltanekî bazara rewacê û sîstema patronajê pêkîna dê hingî şertên jîyana kurdan guherîban û dê Rûm û Ecem li ser kurdan nerabiban. Eger ne, mesele li vir ne patronaj ba, Xanî dê pêşiyê xweziya padîşehî kiriba ku ew ji destê Rûm û Eceman xilas kiriba paşî qedr û nîrxî ‘ilm û zanîne dê danaba. Lê li gor Ehmedê Xanî rêya xilasiya milletê kurd yê li “çar-kenaran” çawa di destê wî padîşahî de ye her wisa rewac û bazara şairan jî di eynî destî da ye” (Tek, 2010, r. 54). Ji nîrxandinên Aykaç û Tek dîyar dibe ku wekî hemû desthilatdaran mîr û begên kurdan hunermend, edîb û dengbêj hîmayekirine, li wan xwedî derketine û ji alî aborî ve piştgiriya wan kirine.

Lê dîsa jî mimkun e bête gotin ku lîxwedîderketina edebiyata kurdan, hîmayekirina edîb û dengbêjan jî bi qasî hêza mîrektîyên kurdan ên siyasî encam daye. Ev têkilî bi awayekî siruştî derketîye holê. Herçend şairên wekî Ehmedê Xanî, bo tunebûna vê pergale, çênebûna pegaleka telîfê gelek bi gilî gazin bin jî, di seray û qonaxên mîrektîyên kurdan da, edîb û zana û ilmdar hatine parastin.

Peywenda Desthilatdarî (Patronaj) û Dengbêjiyê:

Di serî de pêwist e bête gotin ku her çiqas berhemên epîk ên dengbêjiyê di serî de girêdayî esilzadeyî û mîrîtiyê bin jî, berhemên lîrik zêdetir aîdê gel bi xwe bûye. Hinekî jî ji ber vê dengbêj di nava gel de bi pêş ketine. Lê dîsa jî çend mînakên ber dest ku em ê li jêr amajê pê bikin dîyar dibe ku wekî têkilîya hunermend û mîran têkiliya mîr û dengbêjan jî gelekî bi hêz bû ye. Her mîrekî di qesr û qonaxa xwe de dengbêj hewandine û xwedî kirine. Wekî Gürür jî destnîşan dike mîran “dengbêj bi xwe ra birine şer û cengan. Dengbêjan şervan motive kirine û mîsyoneke wan a pedagojiyê hebûye. Dengbêj hem li dîwanxaneyan digel cimaeta li derdora mîr stran û destan û çîrok gotine, hem jî car caran ji mîran re rûsipitî kirine û di geşt û gera wan de jî li gel mîr bûne” (Gürür, h.b., r. 50).

Giring e bête bibîrxistin ku hîmayekirina hunermendan bi giştî û ya dengbêjan bi taybetî di demên borî de li cîhanê pir berbelav bû. Ango ji çavkanîyên berdest xuya dibe ku kevneşopîya parastin / hamîtiya dengbêjan di nav gelek civakan de hebûye û li hin deverên erdnîgarîya Efrîqayê hîna jî berdewam e. Mînak di pergala rêveberîya rûsan da Knez (Kinyas) hebûn. Knezên rûsan kêr zêde dişibin mîrên kurdan. Di sedsala Xan û di serê sedsala Xlan da di bîngeha waqayînameyên wan da bi piranî vegotinên devkî, efsane û kilam hebûn. (...) Di nav artêşa Knezan de vebêjerên destanan yanî destanbêj hebûn (Sokolov, 2009, r. 43). Sokolov dibêje di waqayînameyekê da hatîye gotin ku destanbêjekî bi navê Mîtûs, ji ber ku nexwestiye xizmeta Knez bike lêdan xwarîye û paşê dest û lingên wî hatine girêdan û bi zorê ew birine Danil Galitskiyê. Dîsa li gorî Sokolov, knezan pir qîmet didan pesindanên hozanan. Piştî serfiraziyên şeran, di vegerê da kilam diavêtin ser wan. Destana Îgorê ku di nav gelê rûsî de pir bi navûdeng e, navên gelek Knezan tê da hene (Sokolov, h.b., r. 44).

Şahên hindî jî xwedî dengbêj bûn. Navûdengê wan bi xêra dengbêjan belav dibû. Ev belavbûn li gorî zîrektî û jêhatîbûna dengbêjên wan bûn. Ew peyamnêr, perwerdekarên taybet, hozanên dîwanxanan, afirînerên asaletên binavûdeng û mîrxasên ku dadiketin qada şer bûn da ku pesindariya mîrxasiyê di şer da bikin. Beramberî karê wan şah yan began zevî, dewar û pez didan wan (Rewers, 2016, r. 4). Her şahekî yan begekî hindî ku bixwesta piştî mirinê navê wî li dinê bimîne pêwist bû

dengbêjekî xwedî bike û her pêwistîyên wî bi cîh bîne. Beramberî wê dengbêj stran derbarê mêrxasî û comerdiya wî da diafirandin û bi vî awayî pesindariya wî dikir. Mînak şah Man Sing soza çar filan daye dengbêjê xwe ji bo di şahîya dawetê de pesindariya wî bike. Dengbêj bi awayekî wiha pesindariya Man Sing kiriye ku ew gihandiye asta xwedayê hindî Vîşnû (Rewers, h.b., r. 1).

Heman kevneşopî li tevaya erdnîgarîya Efrîqayê jî heye. Weke mînak li Nijerya û Benînê (Efrîqaya Rojava) li qesra her mîrê herêmî dengbêj hebûn. Ev dengbêj ne tenê pesindariya mîrên xwe dikirin, herweha dema mêvanek dihat, li devê qesrê di rawestiyan û mêvan bi pesindarî pêşwazî dikirin, qenciye wî bang dikirin (Smith, 1957, r. 31). Di van qesran de dengbêjên jin jî hebûn, lê ew wekî yên mîr dernediketîn derve, ji ber ku ew wekî beşek ji malbata mîr dihatin qebûlkirin (Akinyemî, 2001, r. 96). Karê dengbêjan ne tenê pesindarî yan jî pêşwazîkirina mêvanên mîr bû. Dengbêj di heman demê de emanetgeha bîra bavûkalên mîrê xwe bûn. Bi xêra wan mîr dîroka bavûkalên xwe, mêrxasiyên wan, comerdiya wan nas dikirin (Akinyemî, h.b. r. 106). Ev dengbêjên ku li Efrîqayê wekî *griot* têne binavkirin digel rola bîra civakê, navbercî bûn ku nakokî ji holê radikirin. Mîf û hikayetên derbarê dîroka civakê da *griot*an di serê xwe de qeyd dikirin. Her wekî deverên din ên Efrîqayê li Nijeryayê jî dengbêjan xwe bi mîrek yan begekî ve girê didan û stranên pesindariyê derbarê mêrxasî û comerdiya wan da diafirandin (Zanetti, 1990, r. 161). Wekî li jor amaje pê hat kirin, heman helwest û tradîsyon li serayên Îran û Osmanî jî hebûn. Şahên îranî û siltanên osmanî helbestvanên herî zîrek li dora xwe dicivandin. Van helbestvanan jî di pîrozbahî û ziyafetên li serayê lidarxistî da hunera xwe pêşkêş dikirin: Bi helbestî pesindarî û mezinahîya şah yan siltan dikirin.²

Di demên ku li Kurdistanê desthilatiya siyasî xurt bûye û rewşeke aram dest pê kiriye, em dibînin ku wekî şair û nivîskaran jimareya dengbêjan jî zêde bûye. Gürür jî vîna pesend dike û dibêje “di dawîya sedsala XIXan da em rastî hin belgeyan tên ku têkiliya mîr û dengbêjan nîşan dide. (...) Îcrakarên hunera devkî, bi qasî edîb û şairên xwendewar, nedibûn nailê pûtepêdana patronan. Lê di hin çavkanî û berhemên dengbêjiyê da em dibînin ku têkiliyeke patron û dengbêjan a ku hîmayeya wan dike bi awayekî zelal aşkera dibe” (Gürür, h.b., r. 48-49).

Di Jîyana Çar Dengbêjan da Şopên Hîmayekariya Mîr û Hakimên Kurdistan

Ehmedê Xanî di *Mem û Zînê* de behsa zanayên temendirêj dike ku ihtimaleke pir mezin ev kes dengbêj in.

Danayê mu’emmerê kuhensal

Evrengehe go ji bo me ehwal

Go ‘adetê pêşiyê zemanan

Ev bû li hemî cih û mekanan” (Xanî, h.b. r. 68)

Eger mirov van risteyên Xanî bingeh bigire, mirov dikare bibêje ku qet nebe ji sedsala 17an û vir ve dengbêjî di nav kurdan de hebûye. Lê ji ber ku berhemên dengbêjan wekî yên helbestvan û edîban nehatine nivîsandin, ne pêkan e ku mirov tesbît bike ka ev berhem kengî û ji alî kîjan dengbêjan ve hatine afirandin û bi vîna kevnariya dengbêjiyê di nav Kurdistan da tesbît bike. Bê gûman wekî wê li jêr amaje pê bête kirin, em îro dizanin ku dengbêjê navdar Evdalê Zeynikê dengbêjiya Surmeli Mehmed Paşa kiriye. Ehmedê Fermanê Kîkî li cem Reşid Begê Kîkî demeke dirêj dengbêjiya eşîra Kîkan kiriye. Herwiha Karapetê Xaço ku bi eslê xwe ermen e, wî jî li cem Filîte Quto dengbêjiya eşîra Reşkotan

kiriye. Li gor agahîyên ku Gültekin radigihîne Gulê Watê ku wekî Gula file jî tê binavkirin, dengbêja Mîrê Xamûrê bûye (Gültekin, 2013, r. 28).

Her weha wekî Zekî Gürür radigihîne ku “di seraya Îbrahîm Paşayê Milî de gelek dengbêj hatine hîmayekirin, çalakîyên kulturî û hunerî di bin desthilatiya wî de hatiye dermale kirin. Dengbêjekî bi navê Biroyê Şerqî jî hebû ku ew wekî dengbêjê wî (...) yê esil bû. (...) Biroyê Şerqî her tim digel Îbrahîm Paşa bûye, di qesra wî de her tim hunera xwe afirandiye û rûdanên derdora wî qewimîne, honandiye. Şer û seferên wî kiriye stran û têkiliya wî û dewleta osmanîyan di stranên xwe de kiriye babet” (Gürür, h.b., r. 49-50). Xelîl Cindî, sala 1979an di rojnameya *Rewşenbirî Niwê* beşa Kelepûrî Netewî jimara 75an da li ser Biroyê Şerqî gotarekî dinivîse û wî wekî dengbêjê çira û mûma diwanxaneyê Îbrahîm Paşayê Milî destnîşan dike. Li gor Xelîl Cindî, ji ber ku deng û awazê Biroyê Şerqî pir xweş bû ew bûbû dengbêjê Îbrahîm Paşa. Pîr Guroyê Şingalî ku di 70 salîya xwe da (sala 1934an yan jî 1935an) koça dawî kiriye, Biroyê Şerqî nas kirîye. Derbarê wî û dengbêjiya Biroyê Şerqî ya diwanxaneyê da agahîyên balkêş dide. Li gor van agahîyan Biroyê Şerqî ji ber ku stranbêjê diwanxaneyê Îbrahîm Paşa bû, gelek serpêhatiyên wî di nav tradîsyona dengbêjiyê de honandiye, bi terz û şêweya dengbêjiya xwe ew serpêhatiyên Îbrahîm Paşa di forma kilama epîk de hikayet kiriye. Biroyê Şerqî her tim digel Îbrahîm Paşa bûye, di qesra wî da her tim hunera xwe afirandiye û rûdanên derdora wî qewimîne, honandiye (Gürür, h.b., r. 49-50).

Herweha dengbêj Şêx Silê dengbêjê Taharxanê Qelenîyê bûye, herwekî Pero ku dengbêjiya Evla Begê kiriye (Gültekin, h.b., r. 28). Brayên Celîl derheqê Pero da hinek agahî ji dengbêjê ermenî Sargis Bozoyan girtin e ku weha dibêje: “Pero qîza azîb bi dergistî bû. Wê payîzê gerek qelen temam bidana, dergistîya xwe bibirana. Nêzikî payîzî Xwedê jê stand, bi xurya ket. Ku xurî derxistin, herdu çavên wê ji ber xurya kor bûn. Destgirtîyê wê nedixwest dev jêberde digot, bextê mine bera bê. Lê dê bavê wî qayîl nebûn. Digotin hem evqas qelen bidin hem bûka kor bînin mal? Çend cînara jî lome kirin ku dest jê bikşîne. Lawik axir devjêberda. Pero bû aşîq ser xwe klam derxist û ber beglera, axa ber cime’etê tavêt ser xwe, klam digotin heta bû dengbêj. Axa siwarekî xwe tevî hespekî vala dişandin dî Pero, tanîn ji bo ji wan re klama bêjê. Pero şevê du şeva ji wan ra distira, piştra dişe dişandin cihê wê” (Celîl & Celîl, 2016, r. 613). Li jêr li gorî tarîx û demên jîyana wan kurtejiyana çar dengbêjan wekî mînakên hîmayekarîya dengbêjiyê û guherîna vê pergale, dê bête pêşkêşkirin.

Dengbêj Evdalê Zeynikê

Wekî tê zanîn li nav kurdan Evdalê Zeynikê dengbêjê herî naskirî ye. Herweha dengbêjê dawî ye ku di bin hîmayekarîya mîran da jîyaye. Ango jîyana wî şadebûna dawîya desthilatdarîya pergala mîrektîyên kurdan û bidawîbûna hîmayekarîya wan a hunermend û dengbêjan dike. Bi gotina Gültekin, gelek dengbêjan hîmayeya “alîkarên hunera xwe winda kiribûn. Bi vî awayî dema serdestîya hunera dengbêjiyê jî diqede, dengbêjên wekî Evdal êdî tenê mabûn û kesên xwedîderfet ên ku ew diparastin nemabûn” (Gültekin, h.b., r. 27).

Evdal li dor 1800î, li gundê Cemalwêrdî ku niha girêdayî bi Intabê/Tutaxa Agirî ve ye ji dayik bûye. Tê gotin ku 113 salan jîyaye. Hîna sê salî ye, bavê wî dimire û diya wî Zeynê wî mezin dike; ji ber vê jê re Evdalê Zeynê tê gotin. Tê îdiakirin ku Evdal heta 30 salîya xwe karê rêncberî û şivantîyê dikir û yek klam tenê jî nizanibû. Di sîh salîya xwe de xewnekê dibîne. “Di xewnê da dinya serûbin dibe û Evdal vedireşîne, ji qirika wî hebên

garis dirijin. Evdal bi halekî ecêbmayî hişyar dibe û ji bo şirovekirinê diçe cem rûspiyê gund. Rûspiyê gund ji Evdal ra dibêje: “Ger te ev xewn di pazde salîya xwe da bidîta, tu wê bibûya zanyarekî pir mezin û her kes ê ji te fêrî zanistê bibana. Te bîst salîya xwe da ev xewn bidîta, tu wê dewlemendtir bibiya. Ji ber ku te di sîh salîya xwe da dîtîye tu yê bibî dengbêjekî mezin, şairekî mezin û hetanê dinya ava be, wê navê te bê yadkirin”, (Gunduz, 2015, r. 7-7). Lê Mehmet Gültekin dibêje ev ne rast e: “Ev bawerî tenê wek qedirgirtina hunera wî ya ji aliyê civatê da dikare bê hesibandin. Evdal jî wek dengbêjên mayîn ji ekola vê hunerê tê, di dibistana dengbêjiyê da perwerde bûye û ji hostadên xwe bi sedan kilam û destan hîn bûye” (Gültekin, h.b., r. 25-26). Herweha Gültekin dibêje ku “Evdal ji salên 1850an heta 1865an dengbêjê serayê ye” (Gültekin, h.b., r. 27).

Evdalê Zeynikê wekî “pîrê dengbêjan” an “şahê denbêjan” tê naskirin. Ji aliyê hin nivîskaran wekî Homerosê kurdan jî tê binavkirin. Îhsan Colemêrgî, Evdalê Zeynikê weke “pîrê dengbêjan” bi nav dike. Li gor wî “ger dengbêjekî wekî Evdalê Zeynikê derneketibûya, belkî li herêma Serhedê dengbêjî ewqas ne berbelav bûya” (Vgz. Pariltî, 2006, r. 87). Wî tradîsyonek ava kiriye. Di hevpeyvînekê de Yaşar Kemal dibêje “wî destana Memê Alan ji pênc dengbêjan guhdarî kiriye û her car dengbêjan gotine ev Memê Alan a Evdalê Zeynikê ye” (Pariltî h.b., r. 114). Surmeli Mehmet Paşa ewqasî hurmeta Evdal digirt ku bêtî wî “xwarin nedixwar. Dema mêvanê wî hebûna jî, piştî xwarina mêvanan Mehmet Paşa ji xizmetkarên xwe ra digot “xwarina min û Evdal bînin” (Kevirbirî, 2002, r. 48). Evdal “serpereştiya Surmeli kiriye, fikrên wî di nezera Surmeli da xwedî qedr û pûteyê bûne” (Gürür, h.b., r. 64).

Birayên Celîl derbarê Evdal da şadebûna dengbêjekî ermenî bi navê Sargis Bozoyan neqil dikin û dibêjin “wî Evdal dîye û bavê wî Martîros Barêyan bi Evdal ra straye. Bi gotina Bozoyan Evdalê Zeynê mêrekî bejinbilind î qemer bûye. Dengbêj û sereskerê Surmeli Mehmed Paşa bûye. Dengbêjî ji Kor Huseyin Paşa ra kiriye. Bi Şêx Silê, dengbêjek ji Dîyarbêkrê, ra straye. Gulê û Pero ra ketiye lecê. Ew bi şohreta strana xwe, bi kamiliya gotina xwe beramberî Evdalê Zeynê bûne” (Celîl & Celîl, h.b., r. 613).

Li gor agahiyên ku Salihê Kevirbirî radigihîne, dengbêj Şêx Silê navê Evdalê Zeynikê dibihîze. “Diçe ku here leca wî bi klamgotinê. Dema ku Mehmet Paşa û Evdal xwarinê dixwin, Şêx Silê dest pê dikê davêjê ber Evdal û bi klam dibêje gerek em sê roj û sê şevan klaman bibêjin. Dema ku Evdal dengê wî dikê kevçî ji destê wî dikevê û bersiva wî didê. Bi vî awayî dest pê dikin, bi saetan davêjin ber hev. Dawîyê Şêx Silê diweste, dev ji klamgotinê berdide. Lê Evdal berdewam dike, sê rûj û sê şevan klaman dibêjê. Ji ber vê jî ava reş bi çavên wî de tê û li wir kor dibe” (Kevirbirî, h.b., r. 49). Dengbêj Keremê Bazîdî ku Mehmet Gültekin derbarê dengbêjiyê da gelek agahî jê wergirtine, vê bûyerê bi awayekî din dibêje. Li gor gotina Kerem, Evdal xwestiye ku here leca Şêx Silê û wî çaxî Evdal kor bûye. Mehmet Gültekin vê bûyerê weha ji devê Kerem neqil dike: “Dîwanê da gelek stira, jê ra gotin: Evdal tu xweş distirêyî, xazila tu rojekê rastî Şêx Silê bihatayî çika tu zor î ya Şêx Silê. Ê, go, ew li Îranê, ez li Romê, destê me nagihêje hev. Wan jî xulamek danîn li bal Evdal, ew ji Elazgîrê birêket hatin (...) êvarekê bûn mêvanê Taharxan li Qelenîyê. (...) Xwarin hat, piştra sinî kişyan. (...) Sinî kişyan, cimaetê destê xwe şuştin. Taharxan go: Kuro gazî Şêx Silê bikin, bira warê gula me veke. Şandine pey, Şêx Silê hat. De dengbêjên berê li ser piya distiran, rûnediniştin, na. Yê wî axayî pişta xwe dida wî dîwarî, yê vî dida vî dîwarî. Waxta ku efendim hinekî Şêx Silê stira, Evdal jî diricife mîna şiva li nav avê, şair e, aşiq e. Taharxan go: Rêwiyê min, kurkê mêvanê delal, ew hafiz çima

ûsa dike? Go: Walle Xan, tu îzin bidî, bira ewinga jî kilamekê bêje. Kurê min, go, dengbêj ba dengbêjê min nastirên, devê bavê ti dengbêjan neketiye li cem Şêx Silê bistirên. Ê go axa, xan, ew xulamê te me, em devdelçî nînin, nakevine qoşê, dilê wî dixwaze, bira ew jî yekê bibêje. Waxta ku ûsa go, Evdal rabû ser xwe, ê jê ra yekî bibêje, çika çi dibêje. (...) Şêx Silê go, Taharxan beg eva kî ye? Go, walle nizanim, hafizek e hatiye vira, hêçika nan danê, nan jî naxwar. Xulam dibêje ku ew Evdalê Zeynikê ye. Taharxan dibêje: Peyî, ew dengbêjê Surmeli Memed Paşa ye, hatiye dîtina min. Zûkin jê ra pezekî serjêkin! Evdal dibe, Xan heta ez û dengbêjê te têr nevêjin berhev ez tiştêkî naxwim. Ûsa destpê kirine kilam avitine ser hev” (Gültekin, h.b., r. 26-27).

Ev bûyer bi awayekî din jî, ji alî Ahmet Aras ve weha hatiye nivîsandin: Rojek ji Serhedê dengbêjek diçe Qelenîyê xwe wekî Evdalê Zeynikê dide nas kirin û bi Şêx Silê ra dikeve lecê, Şêx Silê zora wî dibe. Li ser vê Taharxan ji Surmeli Mehmed Paşa ra nameyek dişênê û jêre dibe heyfe yekî wek te dengbêjên weha li cem xwe xweyî dike. Ev yek pir zora Mehmed Paşa diçe, gazî Evdal dike jêre dibê here bi dengbêjê Taharxan ra têkeve lecê. Rûspiye xwe Emerê Hecî Îso û yekî din tevî Evdal dişênê. Evdal diçe li dîwana Taharxan li pêşberî wî û giregirên herêmê bi Şêx Silê ra dikevin lecê, heft roj û hef şevan bi hevra distirên. “Dawiyê da dengê Şêx Silê dikevê û Şêx Silê dest li ber Evdal datîne. Tarxanê Qelenîyê diqehire û li Şêx Silê hêrs dikeve. Evdal jê ra dibe, Mîrê min, hêrs nekeve, Şêx Silê dengbêjekî yektaye û şairekî mezin e. Bawer bike hetani niha tu kesî li pêşiya min ewqasî berxwe nedaye. Tu wîyayî bizanibe ku di şairîyê da Şêx Silê ji min zêdeye, kê nîne” (Aras, 1996, r. 69-70; 74-75).

Li gor Abidin Parilti, Evdal bi vê jêhatîbûna xwe ya leca bi dengbêjan ra zora dengbêja jin ya ermen Gulê jî dibe û di cihê wê de dibê dengbêjê Surmeli Mehmed Paşa (Parilti, h.b., r. 113). Surmeli Mehmed Paşa neviçîçirkê Îshaq Paşayê Bazîdê ye. Di 1865an de Evdal tevî Surmeli Mehmed Paşa ku li ser daxwaza siltanê Osmanî ji bo li hember Kozanoglu ku li derdora navçeya Kozan bajarê Edenê, li dij siltanê Osmanî serî hildaye, şer bike diçin herêma Edenê. Li wir Surmeli Mehmed Paşa digel artêşa Osmanî zora Kozanoglu dibin, piştê bi êşa kolerayê dikeve û li wir dimire, Evdal bê xwedî dimîne (Aras, h.b., r. 81-100). Rîwayet tê kirin ku Evdal klama Qulingo piştî korbûna xwe afirandiyê û di vê klamê de xwe weke qulingê baskîkestî teswîr kiriye (Parilti, h.b., r. 120). Li ser rewşa Evdal ya piştî korbûna wî dengbêjan gelek kilam afirandine. Ji wana Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl 24 berhev kirine û di ansîklopedîya bi navê *Zargotina Kurda* cildê sisiyan de çap kirine.

Dengbêj Çingo

Dengbêjê duyem Çingo jî wekî Evdal dengbêjiya mîran kiriye. Derbarê dengbêj Çingo û malbata wî da zêde agahî nînin. Tenê Mehmet Gültekin di xebata xwe da cih daye hinek agahîyan derbarê malbata Çingo da ku ji devê dengbêj Kerem girtine. Li gor van agahîyan Çingo berîya Evdal jîyaye, lewra wî dengbêjiya Îshaq Paşayê Bazîdê kiriye. Bavê kalê Surmeli Mehmed Paşa ye. Li gor agahîyên ku Gültekin dide, piraniya dengbêjên navdar ên herêma Bazîdê di dawîya sedsala 18an û nivê yekemîn ê sedsala 19an da ji malbata Çingo derketine. Malabata Çingo malbata dengbêja bûye. Kurê wî, Şerîfê Çingo dengbêjiya Behlûl Paşa, kurê Îshaq Paşa kiriye. Şerîfê Çingo xwedî dengekî gelek xurt bû û herdem tev Behlûl Paşa beşdarî rêwîtiyên wî bûye. “Rojekê dema Şerîf tev Behlûl Paşa ji nêçîrê vedigere, ew ber bi êvarê digihîjin gundê Zengezor ê ku bi qasî 4-5 km ji qesrê dûr e. Hema di wê quntarê da paşa ji wî ra dibêje: “Şerîf hela kilamekê bistirê, em

binihêrin çika dengê te digihîje kelê.” Şerîf dest bi kilamê dike û her diçe dengê xwe zêdetir dike. Piştî demeke kurt ji pencera qesra paşa îşqa fenereke ku diheje dîyar dibe. Paşa bi metelmayî û kêfxweşî dibêje: “Dilê te çi ji vê dinayê dixwaze bibêje!” Ji ber ku serê êvarê hewa hinekî sar bûye, Şerîf li kurkê paşa mêze dike û dibêje: “Ez kurkekî dixwazim.” Behlûl Paşa jî ji wî ra kurkekî pir giranbiha dide çêkirinê” (Gültekin, 2013, r. 21-22).

Dengbêj Ehmedê Fermanê Kîkî³

Ji tarîxa jidayîkbûna Ehmedê Fermanê Kîkî xuya dibe ku ew di dema Evdalê Zeynikê de hatîye dinyayê. Li gor agahîyên ku Celadet Alî Bedirxan di kovara *Hawarê* de dane Ehmed ji bavikê (birra) Necaran e eşîra Kîkan e û di sala 1859an de li gundê Milebî yê bi ser navçeya Şemrexa Mêrdînê ji dayîk bûye. Di sala 1951ê da, mehek piştî mirina Celadet Bedirxan, wî jî li Şamê koça dawî kiriye. Li gor van tarîxan Ehmed 92 salan jîyaye. Dîsa li gor agahîyên di kovara *Hawarê* de, di sala 1929an de Celadet Bedirxan ji Şamê tê sînore navbera Sûriye û Tirkîyeyê bi şev derbas dike û diçe gundê ku Ehmed lê dimînê ku nêzîkî bajarê Mêrdînê ye. Celadet wî razî dike ku pê re here Şamê. Ji roja ku pê ra diçe heta mirina xwe Ehmed li cem Celadet dimîne, ji wî û civata wî û mêhvanên wî ra stran û destanan dibêje. Celadet gelek berhemên dengbêj Ehmed di kovara *Hawarê* da çap kirine.

Celadet Bedirxan weha Ehmedê Fermanê Kîkî dide naskirin: niha 75 salî ye lê hîna jî pir li ser xwe ye, yek tayê spî di porê wî de tune ye. Wekî nixurîyê bavê xwe Ehmed di temenekî biçûk de dest bi şivantîyê kiriye. Bavê wî jê re bilûrek dikire ku li ber pez her tim lê dixist. Bi gotina wî hîna di wî temenê biçûk da bavê wî jê re şûrek û demançeyek “kurmançî” jî kirîye. Mehmed Uzun di berhema xwe ya bi navê *Dengbêjlerim* de dibêje “li gor agahîyên di kovara *Hawarê* de Ehmed ji bavê xwe ku dengbêj bû hînî dengbêjîyê bûye” (Uzun, 2006, r. 97). Lê ev agahî şaş e, di kovarê de agahîyeke bi vî awayî tune ye. Bi gotina Ehmed, ew ji zarotîya xwe ve beşdarî civata axa û mezinên eşîra xwe bûye û ji dengbêjên ku di van civatan da distran hînî dengbêjîyê bûye.

Piştî xortanîya xwe Ehmed dev ji mala bavê xwe berdide û diçe dibe dengbêjê Reşîd Beg, serokê eşîra Kîkan. Çend salan li cem Reşîd Beg dimîne, paşê navbera wî û Reşîd Beg nexweş dibe, Ehmed jê dixeyide, diçe Wêranşahrê da ku bibe dengbêjê Îbrahîm Paşayê Milî. Bi guman ji ber vê agahîyê Uzun di berhema xwe ya navborî de dibêje ku Ehmed bûye dengbêjê Îbrahîm Paşa (Uzun, h.b., r. 98). Lê ev jî şaş e, dibe ji ber ku agahîyên derbarê Ehmed ên *Hawarê* da bi fransî ne Uzun şaş fam kiribin, lewra agahîyeke bi vî rengî di kovarê nîne. Rast e wekî wî gotiye, Ehmed xwestiye bibe dengbêjê Îbrahîm Paşa lê berî ku bigihîje cem wî hin kes ji Îbrahîm Paşa re dibêjin ku Ehmed Kîkî ye û hatîye ji eşîra xwe re sîxurîyê bike. Li ser vîna Îbrahîm Paşa wî diavêje zindanê. Hevîna Îbrahîm Paşa ya bi navê Xensa ku ew jî Kîkî ye, dibihîze ku yek ji eşîra wê di zindanê de ye. Bi dizî gazî dergevanê zindanê dike û jê dixwaze ku Ehmed berde. Bi vî awayî Ehmed ji zindanê derdikeve û carek din tê cem Reşîd Beg. Piştî çend salekî din ku li cem Reşîd Beg dimîne, careke din navbera wan nexweş dibe, Ehmed dixeyide û diçe cem Emer Beg, serokê eşîra Dimilîyan ku li bakurê Mêrdînê nişteci bûn û dibe dengbêjê wî. Piştî çend salan Ehmed dev ji Emer Beg jî berdide û diçe cem Evdilqadir Paşa li bajarê Mêrdînê, bîst salan dengbêjîya wî dike. Evdilqadir paşa Ehmed dizewicîne. Piştî Ehmed ji Mêrdînê diçe Amedê û li wir jî bi qasî deh salan dimîne.

Ehmed wekî dengbêj û endamê eşîrê du caran beşdarî şerê navbera eşîra xwe Kîkan û Milan bûye. Ehmed berhema xwe ya bi navê *Delalê Berîyê* li ser van şeran

afirandiye; bi gotina wî piştî afirandina vê berhemê Ehmed di nava civakê de dibe dengbêjekî bi “navûdeng”.

Her çiqas mirov nikaribe têkilîya Ehmedê Fermanê Kîkî û Mîr Celadet Bedirxan di çarçoveya pergala hîmayekarîyê (patronaj) da bi nirxîne jî, diyar e ku Ehmed di 22 salên dawî yên jîyana xwe da ji alî Celadet Bedirxan ve hatiye hîmayekirin, di mala wî da wekî endamek ji malbatê jîyaye. Lê bi gotina Mehmed Uzun, piştî mirina Celadet Bedirxan pir nemaye, xuya ye ku gelek xema mîrê xwe xwarîye û koça dawî kirîye. Giring e bête gotin ku mirov nikare xwedîderketina Celadet wekî ya hamîyên demên borî binirxîne. Lewra her çiqas ew neviyê Mîr Bedirxan be jî Celadet kesekî rewşenbîr û xwedî hişmendîya netewparêziyê bû. Lewra ji ber vê hişmendîyê hatiye Ehmedê Fermanê Kîkî ji dora Mêrdînê birîye Şamê cem xwe da ku ji devê wî berhemên dengbêjîyê wergire û wan di kovara *Hawarê* da çap bike. Bi gotineke din Celadet ne tenê ji bo li dengê Ehmed û blûra wî guhdar bike ew birîye Şamê, xwestîye berhemên ku Ehmed afirandibûn û distran ji windabûnê xelas bike. Bi xêra vê hişmendîya Celadet em îro ji jîyana dengbêj Ehmed û berhemên wî agahdar in.

Dengbêj Reso (1902-1983)

Dengbêj Reso ji gundê Gopala ye û bi navê Resoyê Gopala, Resoyê Mihacir, Resoyê Qilîwelo û Mîrê Dengbêjan tê naskirin (Beğik, 2015, r. 43). Di jîyana Reso da şivanî, gavanî û paleyî, yanî sê îşên bingehîn hene ku hemû jî pêdiviyên koçeriyê ne. Malbata Reso di şerê Rûs û Osmaniyan da, ji dora çiyayê Elegezê tê û xwe berdide Deştê Îdirê. Ev tarîx tê piştî sala 1878an (Beğik, h.b., r. 36). Reso di jîyana xwe da li çend gundên Serhedê maye. Mînak, ji gundê Gopala bar kiriye gundê Xirgizê ku li ser qeza Kopê (Bulanix) ya Mûşê ye. Xirgiz gundê şêxan e. Li gor ku lêkoler Mehmûd Begik neqîl dike, şêxan ji Reso gelek hez dikirin. Ji xeynî dengbêjîyê Reso diçû ber pez û dewarên wan jî. Wekî ji van agahiyan diyar e, şeweya hîmayekarîya dengbêjan hatiye guhertin: li hin deveran şêx di cihê mîran da bûne desthilatdar û hîmayekarên hunermendan. Lê Reso digel ku şivantiya şêxên xwe dikir, bi gotina Begik, “tu civatek û dawetek ji destê xwe bernade û diçe wan. Reso di her civatê de gula civatê ye. Wisa dibe ku şêxên Xirgizê Şêx Nûreddînê Şêx Silêman û Şêx Bahaddînê Şêx Üsiv, zarokên xwe di şûna Reso da dişînin ber pez û dewaran da ku Reso ji wan û mêvanên wan ra kilam, beyt û destanan bibêje” (Beğik, h.b., r. 44).

Dengbêj Resoyê Gopala, wekî Ehmedê Fermanê Kîkî di dema Evdal de hatiye dinyayê û dema ku Evdal wefat kiriye, Reso 10 salî bûye. “Resoyê dengbêj heya çû ser dîlovanîya xwe, weka şagirtek Evdalê Zeynikê kilamên Evdal got û weka terzê kilamgotina Evdal jî, kilamên ku wî bi xwe afirandibû, digot” (Beğik, h.b., r. 25-26). Ji ber vîna Reso weke şagirtê Evdal tê naskirin. Reso, Evdal nediye, lê hevçerxa Evdal, Gula File dîtiye. Bavê Reso, Welo, bi xwe şagirtê ber destê Evdalê Zeynikê ye. Apekî Reso bi navê Evdo hebûye ku dengbêjekî gelek baş bûye û şagirtê Evdalê Zeynikê bûye. Reso jî ji bavê xwe, mam û birayê xwe fêrî dengbêjîyê bûye ku bingeha wî diçe ser terzê Evdal” (Beğik, h.b., r. 32-33). Bi gotineke din malbata Reso jî wekî ya Çingo malbatek dengbêj bûne.

Derbarê rasthatina Reso û Gula dengbêj da weha tê gotin: “Reso rojekî li dîwana Gula File, li bajarê Îdirê di temenekî gelek biçûk da, li ber Gulê kilam gotiye. Ahmet Aras ji devê Sadiqê kurê Reso, behsa vê bûyerê wiha dike: “Bavê min pirr bi hewes bûye, hê şeş-heft salî bûye dest bi stîrînê kirîye. Wê demê diçe nav civatan, dengbêjan guhdarî dike. Bi texmîn 8-9 salî bûye, kirasekî dirêj lê bûye, diçe nav cemata Gula File. Ew Gula ku bi Evdalê Zeynikê ra ketiye lecê. Gulê êdî pîr bûye, salên wê li ser heştêyî bûne, lê

strandina wê hêj baş bûye. Giregirên Îdirê li dorê kom bûne, ewê jî kilam gotine. Bavê min diçe li bilinga dîwanê rûdine, ji xwe re guhdarî dike. Demekî şûnda yek bavê min destnîşan dike û dibê, 'Ev kurikê hanê jî kilaman dibêje.' Gulê gazî bavê min dike, dibe kêleka xwe. Dibê: 'Hela bistrê, çika tu çawa dibêjî?' Bavê min jî dest diavêje pelinga guhê xwe û distrê. Du, sê kilaman dibêje. Gulê dibê: 'Bes e, bes e. Te perda guhê min qetand lawo!... Eferim ji te ra, welleh tu xweş dibêjî, di paşerojê da tuyê bibî dengbêjekî yekta' (Aras, 2010, r. 18).

Li gor agahîyên ku Mehmûd Begik bi dest xistine, dengbêj Reso ji Hecî Sînoyê dengbêj hînî dengbêjiyê bûye. Begik weha dibêje: "Dema malbata Resoyê Gopala ji bajarê Îdirê koç dike û diçe gundê Mele Dawûda, li cem Hecî Sînoyê dengbêj dimîne. Hecî Sîno bi temenê xwe ji Reso mezintir bûye. Li gor Ahmet Aras Reso ji Hecî Sîno fêrî dengbêjiyê dibe. "Hecî Sîno dengbêjekî gelek zana, navdar û xwedî rûmeteka mezin e. Ew bixwe şagirtê Evdalê Zeynikê ye. Reso di wê xortaniya xwe da li ba Hecî Sîno dengbêjiya xwe bi pêş dixê û dikeve bin bandora Hecî Sîno" (Beğik, h.b., r. 34; 43). Lê Evdilkerîmê kurê wî, gotiye ku Reso ji Hecî Sîno fêrî kilaman nebûye. Ahmet Aras ji devê Evdilkerîmê kurê Reso weha neqil dike:

"Bavê min kilamên Evdalê Zeynikê jî digot. Ewî hem li Gula File guhdarî kiribû, hem jî şagirtên Evdêl ên din. Mala kurê Evdalê Zeynikê yê piçûk Mihê, li gundekî Milazgirê bûye. Rojekê ew û bavê min rastî hevdu tên. Mihê bi bavê min kilaman dide gotin. Di pey ra dibêje: Bawer bike tu jî bi qasî bavê min xweş dibêjî. Helal be ji te ra, dengê te jî tesîrekî mezin li merivan dike" (Aras, h.b., r. 20).

Ahmet Aras dibêje "min di havîna sala 1966an de, li Qereyaziyê li Reso guhdarî kiriyê. Wî ji me ra sê saetan stran got. Min jê pirsî Evdalê Zeynê kir. Min jê pirsî û got bi qene'eta te Evdalê Zeynikê dengbêjekî çawa bûye? Reso got ku Evdalê Zeynikê dengbêjek pir baş bûye. Lê ew tiştên ku hatîye serê wî, nehatine serê tu kesî. Lê ew dayîna ku Xwedê daye wî jî, nedaye tu kesî. Reso şair û dengbêj bû. Wî gelek kilam afirandine. Ji wan kilamên wî gelek ji wan niha di nava gel de tên gotin. (...) Reso di eynî wextê de destanbêj bû. Destana *Memê Alan* (ya gelêrî) û ya Filîtê Quto, yê ku wî gotine, ew di arşîva min da ne. Min ji gelek dengbêj û destanbêjan van destanan guhdarî kiribûn, çend varyantên yê din jî di arşîva min da hene. Lê tu kes bi qasî Reso van destanan ewqas baş, ewqas xweş nabêje" (Aras, h.b., r. 20).

Resoyê dengbêj xwediyê gelek kilamên siyasî ye. Bi gotina Begik, ew "di gelek civatan de rûniştiye û ji wan fêrî bûyerên di nava dîroka Kurdan qewimî ne bûye. Di nava civatên ku Reso di wan de rûniştiye, civatên axa, began, şêxan û mezinên eşîrên Kurdan hene. Li gor pêzanîna me gelek caran di dîwana kurên Xalid Begê Cibrî, di dîwana Mehmûd Beg û Îbrahîm Beg de rûniştiye" (Beğik, h.b., r. 67).

Encam:

Wekî encam mirov dikare bibêje ku pergala hîmayekarîya dengbêjan wekî berdewamîya pergala hîmayekarîya edîb û hunermendên edebiyata klasîk pêk hatîye. Di afirandina berhemên xwe da hem edîb û helbestvanan hem dengbêjan wêje wekî amûr bikaranîne. Digel vê hevparîyê xaleka cuda ya bingeşê heye ku hunermend yan helbestvanên edebiyata klasîk berhemên xwe nivîskî afirandine û yê dengbêjan her tim devkî mane. Ji ber vê sedemê jî derbarê dîroka dengbêjan ku ji alî mîr û hakimên kurdan ve hatine hîmayekirin zêde çavkanî tune ne. Mînak wekî li jor hat destnîşankirin, ji xeynî

Evdalê Zeynikê ku dengbêjîya Surmeli Mehmed Paşa kirîye, derbarê dengbêjen bakur da agahî zêde li ber destê me tune ne.

Wekî Zekî Gürür amaje pê dike, piştî Evdal, “îdareyên mîrektiyên kurdan têk çûn û hîmayekirina dengbêjan ji derbasî sefheyeke dîtir bû. Lewre ji mirov dikare bibêje ku, ew dengbêjê dawî yê serayên mîr e. Piştî mirina wî hem ev parastin têk diçe û hem ji mirov dikare îdia bike ku, dengbêjîya klasîk êdî kete îstîqameteke têkçûnê” (Gürür, h.b., r. 65-66). Xebat û nirxandinên heyî vê nerîna Gürür pesend dikin. Lê dîsa jî, her çiqas pergala mîrektiyên kurdan têk çûbû û hîmayedarîya dengbêjan ji alî desthilatdaran va bi dawî bûbû jî heta şerê cihanê yê yekemîn li Kurdistanê dengbêjî pir berbelav e û dengbêj li her derê ev huner dikirin. Mînaka malbata Üsivê Mihacir vê yekê pesend dike: Üsivê Mihacir û neviyê wî ku tevde dengbêj bûn, li nav welêt digeriyan û dengbêjî dikirin. Her weha dengbêjen wekî Reso jî şahidên bûyerên vê serdemê ne (Begik, h.b., r. 24-25).

Xaleka din ya giring ku wekî encam hêjayî destnîşankirinê ye ku dengbêjan ji wekî edîb û helbestvanên klasîk bi mubalexe pesindariya hîmayekarê xwe kirine. Dema mirov li berhemên edebiyata klasîk mêze dike ev hevparî aşkere derdikeye pêşberî me. Ji mînaka helbestvan û edîbê Katranê Tebrîzî dîyar dibe, yê ku hîmayekarê xwe mîrê Şedadî Ebu'l-Hasan Ali Leşkerî bi şeweya mubalexe pesinandiye. Edîb û nivîskarê îranî yê binavûdeng Firdewsî jî wekî dengbêjekî şahên îranî bi pesindariyên mubalexe teswîr kirine. Heta mirov dikare bibêje ku Firdewsî di van pesindariyên xwe da wekî dengbêjekî tevgerîyaye. Helbestvan û edîb Melayê Cizîrî heman rêbaz di afirandina berhemên pesindariyên derbarê hîmayekarê xwe da bi kar anîye.

Lê her çiqas edîb û helbestvanên klasîk bi rêbazek dengbêjî berhemên pesindariyê afirandibin jî çend xalên balkêş hene ku wan ji dengbêjan cuda dikin. Yek jê ew e ku berhemên edîban nivîskî ne û berî herkesî hîmayekar van berheman dixwîne û pesend dike yan pesend nake. Ji ber vê berîya ku pêşkêşî hîmayekarê xwe bike hunermend çendîn car bixwaze dikare berhema xwe biguhere, yan ji nû de binivîse da ku şeweyê herî “serkeftî” bide berhema xwe. Lê piştî ku berhema xwe pêşkêş kir derfeta ji nû de nivîsandinê yan guhertina heman berhemê nedima. Herî zêde dikarîbû berhemek din binivîse.

Berovajî edîb û helbestvanan dengbêjan berhemên devkî afirandine û digel berhemên pesindariya hîmayekarên xwe, berhemên din jî derbarê mijarên wekî mirina kesên ku di ciwanîya xwe de mirin e, evîna ciwanên bêmîrad, şerên navbera eşîran û hwd afirandine, ji alî civakê ve hatine guhdarkirin û hezkirin. Digel hîmayekarê xwe çûne qada şer û li wir stranên tije pesindariyê gotine da ku hestên şervanan û yên hîmayekarê xwe gur bikin, motivasyona wan xurt bikin. Lê hunermendên edebiyata klasîk weha tevnegerîyane. Bi gelemperî di şev yan civînên îşretê û şahyê da helbestvanan helbest gotine û di wan da pesindariya hîmayekarê xwe kirine.

Bê gûman dengbêj jî wekî edîb û hunermendan berîya ku berhema xwe li pêş hîmayekarê xwe û civata wî icra bike, wê amade dike, şewê didiyê û li ser dixebitê. Lê piştî amadekirinê ger di dema îcrayê da kêmasîyek derkeve yan rexne lê bînin kirin, ew hem demildest dikare van kêmasîyan telafî bike hem bi dû ra dikare bi varyanteke din berhema xwe icra bike ku ji bo edîban ne pêkan e. Herweha devkîmayîna berhemên dengbêjîyê derfet daye / dide dengbêjan ku karibin berhemên afirandî biguherin, bi şeweyeke din icra bikin, hinek beş yan riste, biwêj li wan zêde bikin yan jê derxin. Ev berhemên ku di dirêjahîya demê de dibin “anonîm” ji alî dengbêjen nîfşên nû bi varyantên

nû tên îcrakirin. Bi gotineke din, berhemên ku dengbêj ji hîmayekarê xwe û dîwana wî ra jî îcra kirin, bi varyantên curbicur têne îcra kirin. Lê di heman demê da ji ber ku devkî ne xetera windabûna van berheman her tim heye û ihtîmal e ku gelek berhem wînda bûbin yan ji ber ku ji alî nîfşê dengbêjên nû ve nehatine jiberkirin û îcrakirin ji bîr çûbin. Ev jî berovajî berhemên nivîskî yê edebî alîyê lawaz ê berhemên dengbêjiyê ye. Digel vê lawaziyê ji berhemên berdest ku heta roja me hatine, dîyar dibe ku hunera dengbêjiyê pir zindî ye. Bê guman îcrakarên îroyîn ên vê hunerê ne wekî yê demên borî ne. Ew li gor şert û mercên serdema xwe û bi sûdwergirtina ji mîrateya hunerî ya dengbêjên berî xwe, wekî Evdalê Zeynikê, Resoyê Gopala yan Çingo, karê xwe berdewam dikin. Hîmayekarê wan jî êdî bi gelemperî civak e û qada îcrayê jî cihên wekî TV û Youtubê ne.

ÇAVKANÎ:

- Akinyemi, A. (2001). "The Yorùbá Royal Bards: Their Work And Relevance in The Society", *Nordic Journal of African Studies* 10 (1) 90-106.
- Aras, A. (1996). *Şairê Kurda yê Efsanewî Evdalê Zeynikê*, İstanbul: Deng
- (2010), "Kilama Kurdî û Dengbêjiya Serhedê", *Bîr* 7 1-22
- Aykaç, Y. (2020), *Kürt Mirliklerinde Edebi Patronaj (1514-1846)*, (Teza doktora ya ne çapkirî). Zanîngeha Dicle.
- Bedirxan, C. E. (1934). *Hawar*, 24-25
- Beğik, M., (2015). *Dengbêj Resoyê Gopala (jîyan û berhem)* (Teza Masterê ya ne çapkirî), Zanîngeha Mardin Artuklu.
- Celîl O. & Celîl C. (2016). *Zargotina Kurda*, Cild I, Wien: Înstîtûta Kurdzanîyê.
- Cizîrî, M. (1987). *Dîwan* (wer. Kaya Z. & Bozarslan M. E.), Stocholm: Weşanên Roja Nû
- Gültekin, M. (2013). *Zargotina Kurdên Serhedê: Kilam û Destanên Epîk ên Dîrokî, Mêrxasî û Serhildan*, İstanbul: Avesta
- Gunduz, H. (2015). *Homerosê Kurd: Evdalê Zeynikê*, İzmir: Na.
- Gürür, Z. (20214). *Dengbêjî di peywenda patronajê de*. (Teza masterê ya ne çapkirî). Zanîngeha Mardin Artuklu.
- İnalcık, H. (2003). *Şair ve Patron*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları
- Kevirbirî, S. (2002), *Bir Çılgılın Yüzyılı: Karapetê Xaço*, İstanbul Sî.
- Pariltı, A. (2006), *Dengbêjler (Sözün Yazgısı)*, İstanbul: İthak,
- Rewers, A. (2016). *The Bardic Tradition in Hinduism*, <http://www.mahavidya.ca/2017/12/26/the-bardic-tradition-in-hinduism/> (Serlêdan 22/02/2018)
- Smith, M. G. (1957). "The Social Functions and Meaning of Hausa Praise-Singing", *Africa* 27, 27-45.
- Sokolov Y. M. (2009). *Folklor: Tarih ve Kuram*, (wer. Özer, Y.) Ankara: Geleneksel
- Tek, A. (2010). "Li Dor Behsa Patronajê, Mem û Zîna Ehmedî Xanî", *Mukaddime* 3, 41-60
- Xanî E. (2010), *Mem û Zîn* (amd. Şemrexî, H.), İstanbul: Nûbihar.
- Uzun, M. (2006). *Dengbêjlerim*, İstanbul: İthaki
- Weber, M. (1971). *Economie et Société*, Tome I, (wer. Freund, J. & all.), Paris: Plon
- Zanetti, V. (1990). "Le griot et le pouvoir: Une relation ambiguë", *Cahiers d'ethnomusicologie* 3 161-172

Perawez:

- ¹ Bnr. Aykaç h.b., r. 32; 208-256; 305-470.
- ² Ji bo agahîyên berfireh bnr. İnalçık, h.b. r. 25-26.
- ³ Agahîyên derbarê Ehmedê Fermanê Kîkî ji vê çavkanîyê hatine girtin: Bedirxan C. A. (1934), *Hawar*, j. 24, rûpel 13-14 û j. 25, rûpel 14.

PATRONAJ SİSTEMİ ÇERÇEVESİNDE KÜRT MİRLERİN DENGEBÊJLERİ HİMAYESİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Özet:

Bu çalışmanın konusu dengbêjlerin patronaj sistemi çerçevesinde Kürt mir ve hükümdarları tarafından himaye edilmeleridir. Matbaa çıkmadan önce sultan, kayzer, şah, mir ve beylerin saray ve divanları edebiyatçı ve sanatçıların pazarıydı. Eski zamanlarda Avrupa, Afrika, Arabistan ve Hindistan gibi bölgelerde şahlar, sultanlar ve prensler edebiyatçı ve sanatçılara sahip çıkmışlar, onlara evler yapmışlar. Dengbêjler de söz konusu hükümdarlar tarafından himaye edilmiş sanatçılardır. Şairler şah ve sultanların beğeni ve sevgisine mazhar olmak için onları öven şiirler yazmışlar. Keza şair ve edebiyatçılar toplum içinde tanınmak ve böylece edebiyat pazarında yer bulmak için en önemli eserlerini sultan ve şahlara ulaştırarak onlar tarafından okunup onaylanmasını sağlamaya çalışmışlar. Sultan ve şahların ihsanını almak için saraylarda verilen ziyafet ve yapılan kutlamalarda şiirler okuyarak hünelerlerini sergilemişler. Dengbêjler de aynı amaçla hamileri ve ailelerinin üstüne yazdıkları eserlerde onların yüksek mertebesini, cömertlik ve kahramanlıklarını överek öne çıkarmışlar.

Bu edebiyatçı ve sanatçıları himaye etme geleneği Kürt mirleri tarafından da takip edilmiştir. Kürt mirleri edebiyatçı ve şairlere sahip çıkmışlar. Kürdistan'da siyasi iktidar güçlü olup barışın hakim olduğu dönemlerde şair ve yazarların yanı sıra dengbêjlerin de sayısı artmıştır. Her mir konağında dengbêj tutmuş, onu beslemiş, savaşa veya uzun bir yola çıktıklarında dengbêjini yanında götürmüştür.

Çalışma Kürt mir ve hakimlerinin bu dengbêj himaye sistemini ele almaktadır. Buna bağlı olarak patronaj sistemi analiz edilerek konu hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışma için genelde konu hakkında yapılmış akademik çalışmalar (yüksek lisans ve doktora tezleri) ile yayımlanmış kitap ve makalelerden yararlanılmıştır. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde patronaj sistemi genel olarak tanımlanarak ele alındı. Bunun için yazılı kaynaklarda yer verilmiş örnekler verildi. İkinci bölümde dengbêj himaye (patronaj) sisteminin tarihsel arka planı ve bu sistemin işleyiş şekli ele alındıktan sonra eldeki kaynaklardan yararlanılarak tanınmış dört dengbêjin yaşamı hakkında bilgiler verildi. Sonuç kısmında, dengbêj himaye sisteminin hükümdarlar tarafından takip edilen klasik edebiyatçı ve sanatçıları himaye etme sisteminin (patronaj) devamı olduğu ortaya çıktığına dikkat çekildi. Ardından yazılı edebi eserler ile sözlü edebi eserler arasındaki ortak ve farklı noktaları ele alındı. Son olarak da Kürt mirliklerin iktidarının sona ermesi ardından dengbêjler tarafından dengbêjlik sanatının farklı tarzlarda ve yeni mekanlarda icra edilmeye başlandığı ve günümüze kadar geldiğine dikkat çekildi.

Anahtar Kelimeler: *Edip, Sanatçı, Dengbêj, Hükümdar, Mir, Bey, Himaye*

AN ANALYZE ON THE PROTECTION OF THE DENG BÊJS BY THE KURDISH MIRS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PATRONAGE SYSTEM

Abstract:

The subject of this study is the care of the dengbêjs by the Kurdish mirs and rulers within the patronage system. Before the advent of printing, the palaces and divans of sultans, emperors, shahs, mirs and begs were the marketplace for writers and artists. In ancient times, in regions such as Europe, Africa, Arabia and India, the shahs, sultans and princes took care of the literati and artists; they built houses for them. The dengbêjs were also artists who were sponsored by their respective rulers. The poets wrote poems praising the shahs and sultans in order to be appreciated and loved by them. Similarly, the poets and writers tried to write their most important works to be read and appreciated by the sultans and shahs and to be recognized by the society to find a place in the literary market. They demonstrated their skills by reciting poetry at the festivals and celebrations in the palaces in order to gain the favor of the sultans and shahs. For the same purpose, in the performances they wrote about their benefactors and their families, the dengbêjs also highlighted the high rank of these rulers, their generosity and their heroism.

This tradition of supporting writers and artists was also adopted by the Kurdish Mirs. They took care of the writers and poets. In the times of peace in Kurdistan, where the political power of the Mirs was strong, the number of dengbêjs increased as well as the number of poets and writers. Each mir kept dengbêj in his palace, fed him and took him with him when he went to war or on a long journey.

The study deals with this dengbêj patronage system of the Kurdish mirs and rulers. In this context, the patronage system is analyzed and some information about this system is given. The main sources used for this study are the academic papers (master's and doctoral theses) and the published books and articles. The study consists of two main parts: In the first part, the patronage system is defined and discussed in general terms. For this purpose, some cases are given as examples. In the second part, after an overview of the historical background of the dengbêj patronage system (patronage) and the functioning of this system, the information about the lives of four well-known dengbêjs is given from the available sources. As a conclusion, it was pointed out that the dengbêj patronage system is the continuation of the classical patronage system for literary writers and artists that was followed by the rulers. As a second conclusion, the similarities and differences between written literary works and oral literary works were discussed. Finally, it is pointed out that after the end of the rule of the Kurdish Mirs, the art of Dengbêj was practiced in different styles and new places by the Dengbêjs and survived until today.

Keywords: *Writer, Artist, Dengbêj, Sovereign, Mir, Beg, Patronage*